

SLOVO ÚVODEM

Ke kritickému přehodnocení občanské společnosti*

Každý, kdo v posledních třiceti letech strávil nějaký čas ve středně východní Evropě, se nejspíš setkal s fantastickými příhodami tajuplné entity zvané „občanská společnost“. Jak uvádí Marek Mikuš ve své studii organizací, které si nárokují dres občanské společnosti v Srbsku,

západní a východoevropští intelektuálové interpretovali rozvoj disidentských veřejností a hnutí v socialistické východní Evropě v osmdesátých letech jako znovuzrození „občanské společnosti“, která se následně stala stěžejním faktorem ve svržení komunistických režimů. [...] Líčili občanskou společnost jako nezbytně pozitivní, jako sféru svobody a autonomie, ve které si občané vládnou sami, a socialistický stát naopak pojímali jako padoucha, který nedělá nic, než vymýšlí, jak občanskou společnost potlačovat a prosazovat vlastní totalitní plány.¹

Takový byl příběh, který se vypravoval o komunismu, ale stal se z něj rovněž příběh o „postkomunismu“: jestliže nastupující občanská společnost svrhla státy, které se označovaly za komunistické, pak se mohlo zdát, že otázka budování postkomunistické demokracie zcela závisí na kultivaci silné občanské společnosti, která by společnost chránila před nebezpečím návratu diktatury. Ve státech, které se vymanily z nadvlády komunistické strany, ovládly politickou diskusi na jedné straně lamentace nad nepřekonatelnou slabostí občanské společnosti v regionu, na druhé straně opakované oslavy síly občanské společnosti, kdykoli se tato bouřila proti nově etablovaným elitám.

A protože obraz poraženého komunismu se stal zástupným pro celou řadu jiných jevů, které nová sociální hnutí spolu se starými i novými elitami chtěla potlačit, ideál občanské společnosti na křížové výpravě se po celém světě stal vůdčí figurou politické imagince. Představa občanské společnosti jako vítěze nad komunismem představuje

* Z anglického originálu (viz anglickou část *Kontradikcí* 2019) přeložil Antonín Handl.

¹ Marek Mikuš, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia* (New York and Oxford: Berghahn, 2018), s. 11.

výzvu pro ty, kdo se kriticky potýkají s pojmem známým jako postkomunismus. Pojem občanské společnosti byl zásadní pro narativ, který v první řadě konceptualizuje svět – a především střední a východní Evropu – jako „postkomunistický“: myšlenka občanské společnosti, která stojí proti státu, převáděla zápolení mezi subjekty v kapitalistické společnosti do pojmů, v nichž se otiskuje boj proti komunismu, tj. zápolení relativně soudržné „společnosti“, která touží po osvobození od státu, který vždy představuje nebezpečí. Každý pokus proměnit kritiku postkomunismu v kritiku reálného kapitalismu musí přímo či nepřímo odpovídat diskursivnímu systému, který se dosud do značné míry věnuje kritice někdejšího komunistického režimu.

Idea občanské společnosti se svým demokratickým a emancipačním potenciálem se poprvé objevila jako alternativa k jiným potenciálním přístupům k emancipaci a dále utváří chápání toho, co se počítá jako emancipace a co ne. Jak uvedla Veronika Stoyanova ve výňatku, který přetiskujeme v anglické části tohoto ročníku *Kontradikcí*, v apelech na občanskou společnost

se přehlížely mocenské vztahy, na nichž byla občanská společnost postavena, a také to, co občanská společnost vytlačovala. Nové organizace spadající do občanské společnosti popíraly odlišné podoby politického jednání [*agency*], jako jsou sociální hnutí nebo kolektivní masové mobilizace.²

Mobilizace buďto zcela vytěsnily, nebo v některých případech selektivně zahrnovaly určité příklady mobilizace, které ale reinterpretovaly podle kritérií občanské společnosti – a připouštěly tak jen některé druhy mobilizace na úkor jiných. Občanská společnost současně prosazovala nebo přinejmenším tiše schvalovala určité podoby státní politiky, i když současně bojovala se státem; ideál občanské společnosti stojící mimo politiku tak sloužil jako nástroj současně pro posilování i podryvání politické legitimacy. Exkluzivistický přístup k mobilizaci ze strany občanské společnosti měl navíc často za následek odmítání občanské společnosti jako takové ze strany těch lidí, kteří cítili, že do občanské společnosti nepatří. Nicméně odpor vůči diskursu občanské společnosti nutně nevytváří nové, inkluzivnější subjekty s větším emancipačním potenciálem. Častěji se objevují reakce v podobě obráceného odrazu občanské společnosti, které zachovávají její exkluzivistické prvky a současně rozvíjejí neslušnou nebo „neobčanskou“ politiku, která zavádí její exkluzivistické sklony jinými směry. Pokus o formulování emancipační alternativy k občanské společnosti, respektive nového pojetí porevolučního chápání občanské společnosti a jeho uplatnění kritickým způsobem, teprve začíná. Příspěvky v tomto vydání *Kontradikcí* mají za cíl posunout debatu tímto směrem.

*

² Veronika Stoyanova, „The Concept of Civil Society During Bulgaria’s Post-1989 ‚Transition‘: Its Road to Hegemony and Its Utopian Surplus“, *Contradictions/Kontradikce* 3 (2019), č. 2, s. 109–128, zde s. 127..

Skladbu tohoto ročníku *Kontradikcí* jsme započali několika články, které se věnují zužování politických a společenských polí, které provázelo nástup ideje občanské společnosti. Veronika [Stoyanova](#) v anglickojazyčném textu, z něž jsme citovali výše, mapuje tento proces v Bulharsku na konci osmdesátých let a pak v novém režimu po roce 1989. Jeremy [Walton](#) (dále v anglickojazyčné části ročníku) v eseji na téma „efektu občanské společnosti“ nás zavede blíže k současnosti a hájí přístup k občanské společnosti, jenž se vyhýbá zjednodušující idealizaci současného pojetí, které propagují magnáti-filantropové jako George Soros, Michail Chodorkovskij a Osman Kavala, současně však nepropadá jednostranné demonizaci občanské společnosti, na níž se podílejí autoritářští vládcí jako Viktor Orbán, Vladimír Putin a Recep Tayyip Erdoğan. Joseph Grim [Feinberg](#) v česky a slovensky psané části ročníku nabízí teorii občanské společnosti, která ji navazuje na strukturu kapitalistických hospodářských vztahů a dává vzestup občanské společnosti do souvislosti s naprostým vymizením proletariátu z veřejné sféry po roce 1989. Další texty v česko-slovenské části nás zavedou hlouběji do historie pojmu občanská společnost: nejprve nabídneme úryvky z díla Zdeňka [Mlynáře](#) a Miroslava [Kusého](#), na nichž lze ilustrovat značně odlišné chápání občanské společnosti, které formulovali českoslovenští intelektuálové v šedesátých letech: chápání výrazně odstíněnější než to, které prosazují současní zastánci občanské společnosti. Následně nabídneme další díl rubriky „Slovník pojmů“, v němž Joseph Grim [Feinberg](#) nastíní genealogii normativního „postkomunistického“ pojetí občanské společnosti a ukáže proměny, které tento koncept prodělal s tím, jak přestával fungovat jako rámec pro kritiku struktur vlastních občanské společnosti a stával se neproblematickým polem, které je chápáno čistě kladně a jehož smyslem je kritika výhradně toho, co se nachází mimo něj.

Další texty v tomto vydání se vyrovnávají s otázkou občanské společnosti méně přímo a ukazují, jak je pojem občanské společnosti navázán na celou řadu jiných kritických konceptů. V anglickojazyčné části Monika [Woźniak](#) ve své komparativní studii o myšlení sovětského marxisty Evalda Iljenkova a polského bývalého marxisty a později hegeliana Marka Siemeka upozorňuje na Siemekovu apologii kapitalistické občanské společnosti. Na rozdíl od řady zastánců občanské společnosti, kteří nepochybují o platnosti a záhodnosti tohoto pojmu, Siemek líčí občanskou společnost jako historicky podmíněnou sféru, která umožňuje specifickou a pečlivě vymezenou formu egalitární socializace. V Iljenkovově představě všelidské emancipace se naopak objevuje možnost lidské emancipace pouze v rámci představy společnosti, která se posunula za hranice tržního kapitalismu a implicitně tedy za rámec občanské společnosti, která se pojí s tímto systémem. James Mark [Shields](#) v textu, který jsme přeložili do češtiny, rovněž hledí za hranice částečné emancipace, k níž by mohlo docházet jen v jedné sféře nebo druhé (například v náboženství nebo politice), izolované od společnosti jako celku. Shields ve své interpretaci tradic „angažovaného“ či „politického“ buddhismu nabízí méně omezené pojetí svobody a vrací se rovněž k mladému Marxovi a jeho požadavku transformace občanské společnosti jako základny pro všeobecnou emancipaci lidstva.

Některé z našich textů se dotýkají aspektů diskursu o občanské společnosti z historické perspektivy. V česko-slovenské části časopisu se Ondřej Holub zaměří na konzervativní pojetí občanské společnosti, které formuloval chorvatsko-rakouský právní teoretik René Marcic, a které Holub srovnává s marxisticko-humanistickým přístupem rakouského komunisty Ernsta Fischera. Ukazuje, jak se občanská společnost (nebo to, co lze retrospektivně chápat jako „občanskou společnost“) změnila v bitevní pole o prosazení protichůdných představ o poválečném Rakousku. V anglické části časopisu pak vydáváme rozhovor vedený Gregem Evansem, v němž Noam Chomsky nabízí další komparativní perspektivu, a to porovnání disidentů žijících v pravicových diktaturách v zemích Latinské Ameriky a disidentů žijících ve střední a východní Evropě, kteří se těšili podpoře Západu a obecně přehlíželi úděl latinskoamerických disidentů, nebo dokonce podporovali vlády, které se útlaku dopouštěly. To nás vede k otázce, co znamená být disident a nakolik je správné používat toto označení pro někoho, kdo si vybírá, které opresivní režimy podporovat a proti kterým se stavět. Pokud promyslíme obvyklý postoj, že disidenti ve střední a východní Evropě byli průkopníci občanské společnosti, pak jejich nedůsledné zacházení s útlakem může zpochybnit také údajnou souvislost mezi rozšiřováním občanské společnosti a posilováním demokracie.

V několika dalších textech se posuneme od pojmu občanské společnosti k otázkám, které s ní úzce souvisejí: co znamená „občanství“ a jak docílit globální emancipace, která by se netýkala jen občanů toho nebo onoho státu. Anglickojazyčná recenze Nishat Awanové knihy Amy Brandzelové *Against Citizenship* se přímo potýká s otázkou občanství a vyrovnává se s argumentem Brandzelové, že sám pojem občanství má za následek exkluzi a škodí boji za inkluzivní přístupy. Awan se naproti tomu ptá, zda by si nové „planetární“ pojetí občanství mohlo nadále uchovat emancipační náboj, který má současné občanství, pokud by se týkalo úplně všech lidí na planetě – ve chvíli, kdy lidé společně čelí hrozbě globální environmentální destrukce. Publikujeme rovněž český překlad kapitoly z knihy Engina Isina nazvané *Being Political: Genealogies of Citizenship*, v níž Isin rekapituluje historii pojmu občanství jako příběh definování a exkluze ne-občanů ze stále novými způsoby omezených politických sfér.

Otázce vyloučení a snahy o dosažení univerzality, kterou pojem občanství často evokuje, se věnoval také tatarský bolševik Mirsaid Sultan-Galijev, jehož polemika z let 1923–1925 s jeho soudruhy orientovanými na Západ je dodnes aktuální, s ohledem na to, jak se otázky nacionalismu a internacionalismu vracejí na první místa agendy globální levice. Tento historicky významný dokument publikujeme poprvé v anglickém překladu. Po Sultan-Galijevově apelu na levici, aby se zaměřila na východ od Evropy, se nicméně vracíme zpět ke střední Evropě a věnujeme se politickému myšlení T. G. Masaryka. V rozhovoru s odborníkem na Masaryka Janem Svobodou se Joseph Grim Feinberg ptá na Masarykovy pokusy propojit národní, sociální a všelidskou emancipaci. Otázce nacionalismu se pak věnují rovněž Martin Šaffek a Jan Májíček v kritické, česky psané recenzi na knihu Luboše Blahy *Antiglobalista*, v níž se autor snaží představit

kritickou obhajobu nacionálního, nativistického levicového obratu ve střední Evropě. Šaffek a Májiček proti tomu volají po humanistickém, marxistickém internacionalismu.

*

Vedle tematických rozborů otázek spojených s pojmy občanské společnosti, občanství a problému lidské emancipace publikujeme několik článků o našem trvalém tématu, kritickém sociálním myšlení ve střední a východní Evropě. Russell [Rockwell](#) porovnává (v angličtině) pojetí svobody a nutnosti v myšlení Herberta Marcuseho a českého marxistického filozofa Karla Kosíka. Jiří [Holba](#) (také v angličtině) představuje myšlení Egona Bondyho, českého marxistického filozofa, který se inspiroval buddhistickými intelektuálními tradicemi. (Holbův článek tak doplňuje náš překlad Jamese Marka Shieldse, který se obšírně věnuje souvislostem mezi marxismem a buddhismem, ale Bondyho myšlení se nevěnoval.) A Nikolaj [Karkov](#) v článku o vydávání autonomně marxistických děl v Bulharsku pojednává o výzvách, ale současně o značném intelektuálním potenciálu, který se ukazuje při představování této kritické tradice ve východoevropských politických debatách. V recenzi na knihu Ilji Budrajtskise *Dissidenty medzi dissidentov* (Disidenti mezi disidenty) pak Miroslav [Tomek](#) uvažuje o dějinách levicového disentu v Sovětském svazu.

Zbývající texty v tomto svazku nabízejí kritické náhledy na dějiny vlády komunistických stran ve střední a východní Evropě. Vadim [Damier](#) v českojazyčném rozhovoru, který s ním vedla Tereza [Reichelová](#), přichází s novou interpretační perspektivou revolucí v Ruské říši, které vedly k utvoření Sovětského svazu a, jak Damier tvrdí, nakonec k potlačení radikálního potenciálu revoluce. (Viz rovněž slovensky psanou recenzi Damierovy knihy na toto téma od Juraje [Benka](#).) Zařadili jsme rovněž kritickou analýzu konzervatismu společnosti sovětského typu v období po roce 1968 od Lubomíra [Sochora](#) s úvodem Ivana [Landy](#), a to v českém a anglickém znění.

Je nám také ctí publikovat přednášku Jacquesa [Rancièra](#), kterou přednesl v Praze v roce 2018 a kterou pro *Kontradikce* přeložil a úvodem opatřil Josef [Fulka](#). Rancièrovy reflexe politického významu fikce navazují na dlouhodobé debaty o estetice a společnosti, které jste mohli číst na stránkách tohoto časopisu. (K tématu estetiky a politiky lze rovněž doporučit česky psanou recenzi Romana [Kandy](#) na nedávnou publikaci o marxismu a formalismu.)

Některé z recenzí v tomto čísle jsme zmínili výše. Z těch, které nikoli, bychom rádi ještě upozornili na texty o levicovém feminismu – tématu, kterému budeme věnovat příští vydání *Kontradikcí* pro rok 2020 – od Jakuba [Orta](#), Miroslavy [Mišičkové](#) a Diany [Youngové](#).

*

Rádi bychom rovněž využili této příležitosti k reflexi díla několika významných autorů z oblasti kritické sociální teorie, kteří zemřeli v období po vydání loňských *Kontradikcí*.

Kontradikce

Patří mezi ně významný marxistický sociolog a historik Colin Barker, vůdčí postava teorie světových systémů Immanuel Wallerstein a filosofka Agnes Heller. Zvláště Heller, jedna z neznámějších následovnic Györgye Lukácse a jedna z nejvýznamnějších maďarských filosofek, byla čelní světovou zastánkyní neortodoxního marxismu v sedmdesátých a osmdesátých letech a ovlivnila nejméně jednoho autora *Kontradikcí*. I poté, co se její filosofické a politické pozice po roce 1989 posunuly, pokládala zásadní otázky všem, kdo se snaží svět nejen vykládat, ale také jej měnit.

Joseph Grim Feinberg